

Кроме фигурки Сараписа, в жилище выявлено большое количество лепной (395 фрагментов) и гончарной (27 фрагментов) керамики, обломков амфор, часть сосуда типа «terra sigillata», медную римскую монету типа «limes falsa», обломок стеклянного кубка. Все эти вещи позволили датировать жилище первой половиной III в. н. э. Конструкция дома с оригинальной нишей, выбранной для устройства алтаря божества, позволяет трактовать его как жилище-святилище.

Сарапис был одним из наиболее популярных божеств эллинистического мира. Его бронзовое изображение было привезено на Волынь, очевидно, купцом или воином из наддунайских римских провинций, поклонявшимся этому божеству. находка свидетельствует о тесных контактах готских общин с римским миром, который влиял и на их духовное развитие. Вера во всеохватывающего и всеобъемлющего бога Сараписа могла стать частью идеологического фундамента, на котором осуществлялась христианизация готов на территории Украины.

D.N. Kozak

THE DEITY SARAPIS FROM THE SETTLEMENT OF GOTHS IN VOLYN REGION

During the rescue excavations on the Velbarska culture settlement in the village of Khrinnyky in Demydivka region of Rivne oblast the dwelling № 90 was revealed with the unique find – a bronze figurine (a head) of the Ancient deity Sarapis. The dwelling is a typical Gothic building of dugout type with the dimensions 3,2/4,8 m and the height of the earthen walls 1,1 m. The deity situated near the semicircle niche made in the northern wall.

Besides the figurine of Sarapis there were found a great amount of hand-made (395 fragments) and earthenware (27 fragments) ceramics, fragments of amphorae, part of the vessel of Terra Sigillata type, a copper Roman coin of Limes Falsa type, and a fragment of a glass bowl. All of these finds enabled to date the dwelling back to the second half of the 3rd c. AD. The structure of the building with the unusual niche made to set the altar for the deity makes it possible to view it as a dwelling and sanctuary. Sarapis was one of the most popular deities of the Hellenic world. The bronze depiction was brought to the Volyn Region apparently by a merchantman or a military man from the Danube Roman provinces where this deity was worshipped. The find testifies the close relations of communities of Goths with the Roman world which influenced their spiritual development. The belief in all-embracing god Sarapis could have become a part of ideological basis on which the Christianization of Goths in Ukraine was provided.

В.В. Приймак

ДОСЛІДЖЕННЯ РОМЕНСЬКО-ДАВНЬОРУСЬКИХ ПАМ'ЯТОК НА ШЛЯХУ ІЗ ЧЕРНІГОВА У ТМУТОРОКАНЬ

Опубліковано результати багаторічних польових досліджень населених пунктів на шляху із Чернігова у Тмуторакань (шевченківського, зеленогайського, шпилевського, заріченського археологічного комплексів).

Вивчення торгових шляхів Русі, розпочате понад століття тому із знаменитого маршруту «із варяг у греки», привертало увагу найавторитетніших археологів, нумізматів, мистецтвознавців, істориків. У концентрованому вигляді дослідження із окресленої проблематики Київської Русі на початку XX ст. підсумував В.Й. Ключевський у концепції зовнішньої торгівлі як рушійної сили формування давньоруських міст. Сучасний дослідник міст Північного Заходу Русі Є.М. Носов вважає, що саме на поглядах представників ліберальної історіографії початку XX ст., насамперед В.Й. Ключевського, має ґрунтуватися сучасна концепція історії Русі (Носов 1999, 60).

Під час досліджень розроблено методичні прийоми, зокрема картографування монетних скарбів, предметів експорту та імпорту, обстеження місцевості для реконструкції шляхів, враховано топоніміку та свідчення писемних джерел. Саме таким чином вивчався шлях із Булгара у Київ, підсумки чого підведено у низці спеціальних видань (Путь из Булгара в Киев 1992; Моця, Халиков 1997) та окремих публікаціях.

Одним із головних населених пунктів на зазначеному шляху був Зеленогайський археологічний комплекс, стаціонарні дослідження якого розпочав у 1929 р. М.О. Макаренко. матеріалів про цю пам'ятку немає у працях Д.Я. Самоквасова, звітах та публікаціях В.Г. Ляскоронського, К.П. Сосновського, О.С. Федоровського, М.Я. Ру-

© В.В. ПРИЙМАК, 2006

П.М. Покас (1957–1997). Художник В. Ратнер. Початок 1990-х рр.

В.А. Парня (1957–1985). Художник К. Мозгова (за фотографією 1980-х рр.)

динського, які здійснювали дослідження поблизу Сум та на території міста, отже залишається лише припускати, що у поле зору археології Зелений Гай потрапив завдяки створенню археологічної карти Українина чолі з М.Ф. Біляшівського (Баран, Абашина 2004, с. 3). У Сумах ці роботи здійснював директор окружного художньо-історичного музею Н.Х. Онацький. На відміну від Лубен, Ромнів, Полтави, не кажучи вже про університетські центри, у Н.Х. Онацького у Сумах попередників практично не було. Про це свідчать аморфні описи пам'яток міста та околиць, які, швидше, вносять плутанину, аніж допомагають сучасним дослідникам під час створення археологічних карт Сум і прилеглої території. Така ситуація цілком відповідає характеристиці інтелігенції Сум, наведеної О. Купріним

у автобіографічному оповіданні «Як я був актором» (до речі, окремі краєзнавці заперечують, що у цьому творі описано саме Сум). Очевидно, самовіддане українство Н.Х. Онацького було чи не найголовнішою причиною його довгого цькування у Сумах та вимушеного переїзду до Полтави, де чекісти охарактеризували відомого художника і археолога та етнографа як українського фашиста (Граб 1992, с. 89—93).

Для порівняння слід назвати Глухів, Путивль, Охтирку, де епізодично працювали М.Ф. Біляшівський, І.С. Абрамов, М.Я. Рудинський, Я.М. Морачевський. Тут, як і довкола Сум за Н.Х. Онацького, велися археологічні розвідки, здійснювалися розкопки і навіть визначалися археологічні культури, зокрема, мар'янівська (Буйнов 2001, с. 15; Приймак 2003, с. 43—44). Практично всі місцеві археологи були пов'язані із М.О. Макаренком, а після війни з М.Я. Рудинським, який повернувся із заслання до Києва. Про це свідчить і участь М.М. Семенчика у дослідженнях Пожарної Балки. Слід зауважити, що на праці М.О. Макаренка посилалися як у довоєнних (Іванцов 2003, с. 27, 133, 153, 191—193), так і повоенних публікаціях (Ляпушкин 1947, 121—136; Третьяков 1948, с. 139; Березовець 1952, с. 118), а тому твердження про вилучення імені цього дослідника із науки не стосується археології.

Репресії, яких зазнала українська наука у 1930-х р., призвели до півстолітнього забуття Зеленогайського археологічного комплексу. Інколи, приблизно раз на 10—15 років, його відвідували археологи, але стаціонарні дослідження не проводили. У 1983 р. за ініціативою наукового співробітника Сумського краєзнавчого музею В.А. Парні (1957 — 1985) дослідження комплексу відновились під керівництвом О.П. Моці та О.В. Сухобокова. Значною мірою цьому сприяло уявлення про курганний некрополь, яке ґрунтувалося на створеній О.С. Колтаковим, С.С. Сухаревим, Є.М. Фулеровим та іншими карті спортивного орієнтування, на якій у цілому правильно було зафіксовано межі та склад могильника.

З 1990 р. під керівництвом О.П. Моці розпочалися цілеспрямовані дослідження пам'ятки, насамперед некрополя, за участю М.М. Ієвлева, П.М. Покаса, О.І. Стародуба, Л.І. Іванченка, Г.В. Гідора та автора. Активну участь у роботі експедиції у різні роки брали краєзнавці Б.Ф. Радько, О.В. Іваноа та ін. Брак коштів призвів до зменшення масштабів досліджень, які з 1994 р. здійснюються під керівництвом автора.

За останні роки було отримано свідчення перебування у Зеленому Гаї вихідців із Волзької Булгарії, Північно-Східної Русі, степових районів та Правобережжя Дніпра. Якщо більшість виявлених артефактів знаходили аналогії переважно у межах Русі, що пояснюється існуванням шляху

Булгар—Київ, то знахідки багатих комплектів золотоскляного намиста, виробництво якого пов'язують із візантійськими провінціями у Саркелі та інших пунктах на кордоні зі степом, діагностували наявність зв'язку іншому напрямі — у бік Тмуторокані. У Волзькій Булгарії намисто такого типу було мало поширеним. Отже, висновок О.Й. Прицака щодо важливості Тмуторокані як торгового порту для Чернігова знайшов матеріальне підтвердження. Із виявленням у 1997—2003 рр. камерних поховань у складі некрополя Зеленого Гаю (Осадчий, Покас, Приймак 2002, с. 94—98; Приймак, Осадчий 2004, с. 265—266) стало зрозуміло, що датований межею X—XI ст. Шпилівський скарб, який має характерні риси дружинної субкультури (бляшки, подібні до вилитих у київських формочках, браслети, близькі до виробів із найпізніших скарбів Бірки) (Приймак 1998, с. 130—131; Приймак 1999, с. 37), також відображає південний напрям зв'язків Зеленого Гаю. Відкриття у Городному, розташованому між Донецьким городищем і населеними пунктами на Ворсклі, литих гудзиків (Колода 2003, с. 129—131, подібних до виробів із курганів Шестовиці, а також однотипних речей у Зарічному (Приймак, Осадчий, Берест 2003, с. 231—232) є додатковими аргументами на користь існування торгового шляху від Зеленого Гаю у бік Саркела – Білої Вежі. Відкриття у Зарічному поховань, подібних до саркельських, дає змогу віднести їх, як і поховання із Березанки, Журавного, Городного, Кам'яного, до спадщини салтівської культури. Звичайно, ця тема має стати предметом окремого дослідження.

Виявлення під час розкопок О.С. Федоровського та Б.А. Шрамка великої кількості (близько 200) господарських ям на Донецькому городищі (Шрамко 1962, с. 338), а також на Ніцахському археологічному комплексі (розкопки О.В. Сухобокова) і на посадах Заріченського археологічного комплексу та Лтави (розкопки автора та О.Б. Су-пруненка) дають підстави вбачати у цьому певну закономірність. Пояснення знаходимо в етно-графічній літературі. Перевезення товарів між Волзькою Булгарією і Руссю, на думку А.Х. Халікова, здійснювалося на верблюдах. Каравани верблюдів із Монголії у Китай та Росію у XIX — на початку XX ст. долали відстані в 1500—1900 км. Шлях Київ—Булгар, за даними А.Х. Халікова, становив 1500—1600 км. Як правило, монгольські каравани групувалися по 3—6 із 300—600, інколи і 1000 верблюдів, кожен із яких віз 220—240 кг вантажу. Зважаючи на те, що на кожного вантажника припадало по 15 верблюдів, отримуємо кількість лише цієї категорії людей — від 20 до 70 осіб. Щотижня каравани зупинялися для відпочинку на дві доби (А.Х. Халіков вважає, що через кожні 2—3 дні шляху один день відводився на дньовку). Взимку швидкість мон-

гольського каравану становила 30—35 км на день, а влітку — 35—40 км, тобто близько 5 км на годину. А.Х. Халіков для шляху Булгар — Київ визначає денний маршрут у 38—40 км (Халіков 1992, с. 14). Монгольські каравани пересувалися вночі, щоб уникнути небезпеки нападу під час зупинок (Ширендыб 1990, с. 111—115). Крім караванів, через Зелений Гай проходили і валки возів, що зафіксовано у писемних джерелах стосовно маршруту Київ—Курськ (Житие Феодосия Печерского 1978, с. 317). Згідно із реконструкцією шляху, він пролягав через Зелений Гай, а тому перебування тут Феодосія Печерського є досить імовірним.

У польовому сезоні 2004 р. у одному із шурфів (№ 3), закладених між курганами на ділянці досліджень некрополя Зеленого Гаю 1994—2003 рр., було виявлено сліди ґрунтової дороги (рис. 1,) у вигляді канавок завширшки 0,1—0,2 м, завглибшки 0,03—0,15 м. У одному випадку відстань між коліями становила 1 м, між якими посередині простежувалися лінзи темного ґрунту неправильних обрисів, діаметром близько 0,4—0,6 м, потужністю 0,02—0,1 м. Це вибоїни від копит коня. За лінгвістичними даними, у Лівобережному Поліссі використовували однокінну запряжку (як у зазначеному випадку), тоді як на інших поліських територіях — парокінну (Куриленко 2001, с. 73). У шурфі № 1 було розчищено дві колії, а також вибоїну між ними, засипану глиною і насичену керамікою. Параметри колій близькі до виявлених у шурфі № 1, відстань між ними — 0,5 м, тобто, вони належали або паралельним, або протилежно спрямованим напрямкам руху по цій дорозі.

Кераміка із засипки вибоїни (рис. 2) належить до ліпної та ранньогончарної роменської і гончарної давньоруської, яка датується кінцем X — початком XII ст. За своїм складом посуд із манжето-подібними вінчиками нагадує керамічний комплекс приміщення № 4 літописного Юр'єва (Орлов, Моця, Покас 1985, с. 38). Оскільки підсип-

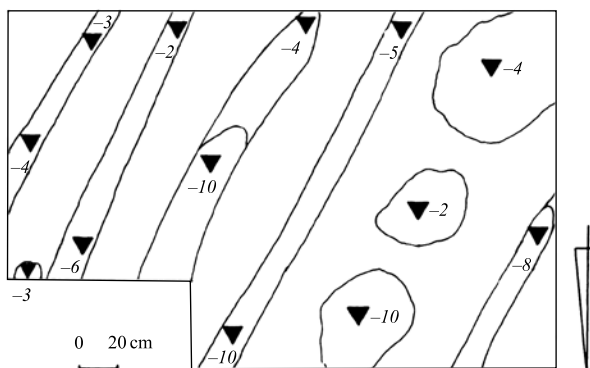

Рис. 1. Сліди дороги між курганами Зеленогайського курганного могильника (глибини колій від рівня материка)

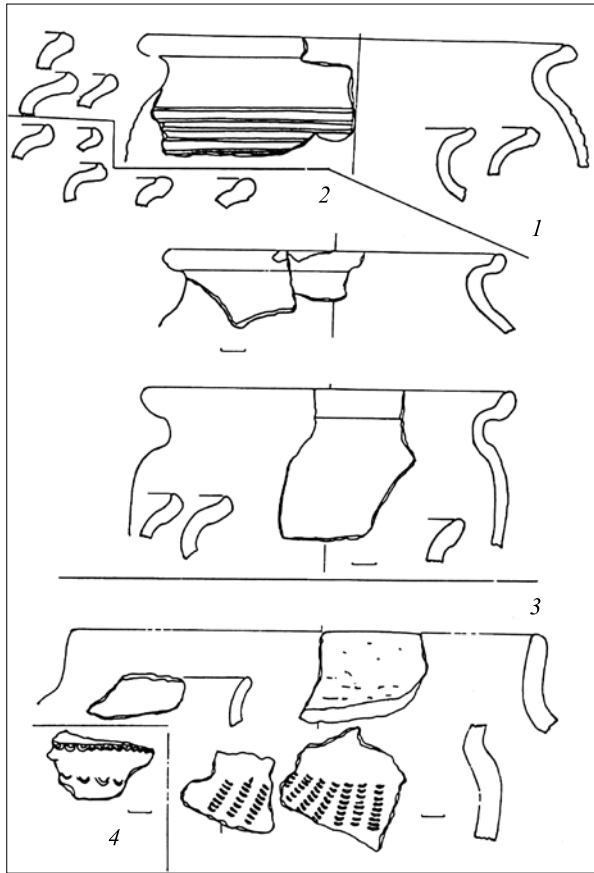

Рис. 2. Керамічний комплекс (посуд) із засипки дороги між курганами Зеленогайського некрополя: 1 – XII—XIII ст.; 2 – посуд кінця X—XI ст.; 3 – роменський ліпний, 4 – роменський ранньогончарний

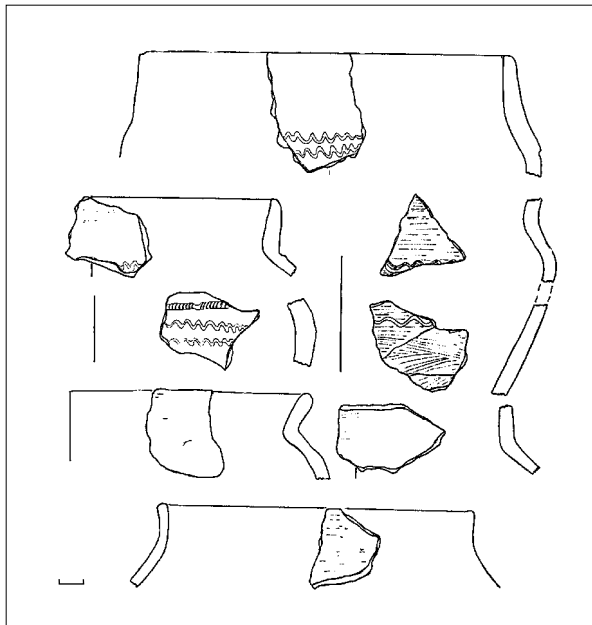

Рис. 3. Волинцевська перепалена гончарна та ліпна кераміка із тондира на могильнику Зеленогайського археологічного комплексу

ку дороги здійснювали неодноразово, то цей комплекс не можна вважати закритим. Проте, безу-

мовно, він відображає хронологію пам'ятки, адже у курганах неодноразово виявляли поховання XI ст. У цілому дані цього комплексу підтвердили зібрані раніше матеріали насипів, поховальних наборів із курганів, міжкурганного простору та окремих господарчих ям і тондира, зафіксованих під час досліджень 1992—2004 рр. У тондирі також було виявлено волинцевську кераміку (рис. 3) разом із давньоруською гончарною. На зазначеній ділянці пам'ятки зафіксовано ліпну та у дуже невеликій кількості ранньогончарну роменську (рис. 4, 5), а також давньоруську гончарну кераміку кінця X — середини XII ст. (рис. 6, 7). Тондир на могильнику мав погану збереженість порівняно із виявленими на садибі Б.Ф. Радько (рис. 8) на території с. Зелений Гай, приблизно за 2 км угору за течією Псла від комплексу.

Тондир на садибі — яма діаметром 0,45—0,65 м, заглиблена у материк на 0,25 м, стінки якої піднімалися над рівнем материка на 10 см, були викладені керамікою, обмазаною зверху шаром глини. Для датування цього тондира відсутні будь-які матеріали, крім уламків доби бронзи різних культур. Його могли спорудити для випікання хліба обслугою караванів, що засвідчує його розташування на самому краю першої надзапальної тераси поряд із великим масивом луків.

Проте неподалік першого тондира, на дорозі між курганами, було знайдено фрагменти горщика, профілювання якого високо піднятими плічками нагадує болгарську кераміку (рис. 8). Подібний горщик відомий із Тимеревського могильника і пам'яток Волзької Булгарії, зокрема кераміки підгрупи 2 групи 14, яка походить від посуду Північно-Східної Русі (підгрупа 1). Утім саме крутіші плічка відрізняють цю кераміку від давньоруської, що помітно за формами горщиків 16 групи та гібридних плоскодонних форм 19 і 20 груп, за Т.О. Хлебніковою (Дубов 1982, с. 195, 247 рис. 50, 12; Кочкін 1986, с. 111, рис. 7; Хлебникова 1988, с. 18, 22, 23, 34, 36, 44).

Отже, наявних матеріалів поки що недостатньо для однозначної оцінки походження тондира Зеленого Гаю — із Волзької Булгарії, Північно-Східної Русі (наразі це видається малоімовірним) чи степових районів, зайнятих кочовиками пів-денноруських степів. Проте може виявитись, що цей посуд відображає переорієнтацію Зеленого Гаю на шлях до Волзької Булгарії через Путивль та Глухів у Північно-Східну Русь.

Відкриття волинцевського посуду порушує питання щодо наявності на великому городищі, яке вже давно знищене, горизонту зазначеного часу (це засвідчують кургани доби бронзи — раннього залізного віку у некрополі). Це, ймовірно, якщо враховувати виявлення ранніх ма-

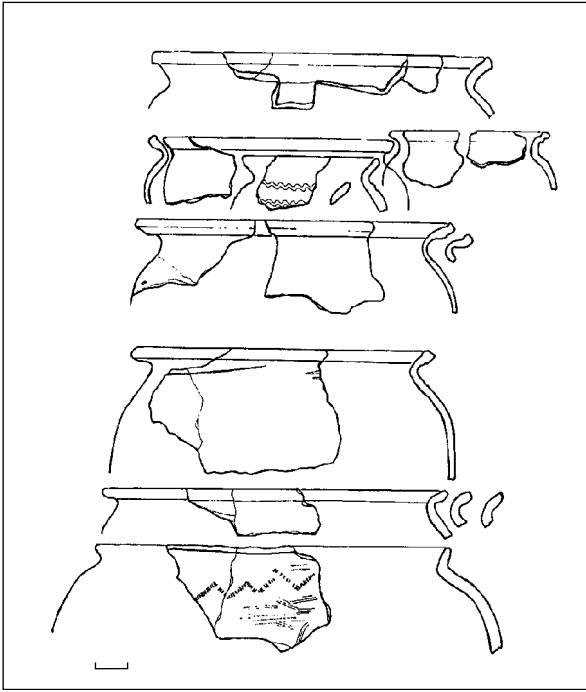

Рис. 4. Роменська ліпна і давньоруська гончарна кераміка X—XI ст. зі східної частини селища Зеленогайського археологічного комплексу

теріалів на багатьох ранніх міських центрах, зокрема, Гньоздовому і Бірці, не кажучи вже про Чернігів та Київ. Проте, з огляду на можливість проходження шляху на Могрицю й Горналь повз Битицьке городище, не можна виключати, що характерну кераміку могли взяти із розмивів урвищ останнього за 20—30 м від дороги над заболоченою заплавою правого берега Псла. Слід зауважити, що різночасовий посуд доби бронзи, вмазаний у тондир, досліджений на подвір'ї Б.Ф. Радька, міг бути зібраним на поселенні доби бронзи між селищами Микільське і Могриця, за кілька кілометрів угору за течією Псла від Битицького городища, через яке також проходить давня лісова дорога між згаданими населеними пунктами, яка, зважаючи на топографію місцевості, має збігатися із зазначеним відрізком шляху Київ—Булгар та Київ—Курськ.

Згідно із розрахунками О.П. Моці, чисельність жителів Зеленого Гаю становила близько 600 осіб (Моця, Халиков, 1997, 174). Можна припускати, що мешканці Зеленого Гаю (як і Донця, Лтави, Нічана, Зарічненського археологічного комплексу) мали забезпечувати каравани зерном самостійно або брати його із землеробської округи чи бути центрами хлібної торгівлі. Оскільки взимку у лісостепу Дніпровського Лівобережжя коні не могли здобувати траву тебенюванням (Медведєв 2004, с. 27), можна припускати або відсутність зимового сполучення між Києвом і Булгаром, Києвом і Курськом, Черніговом і Тмутороканню, або ж

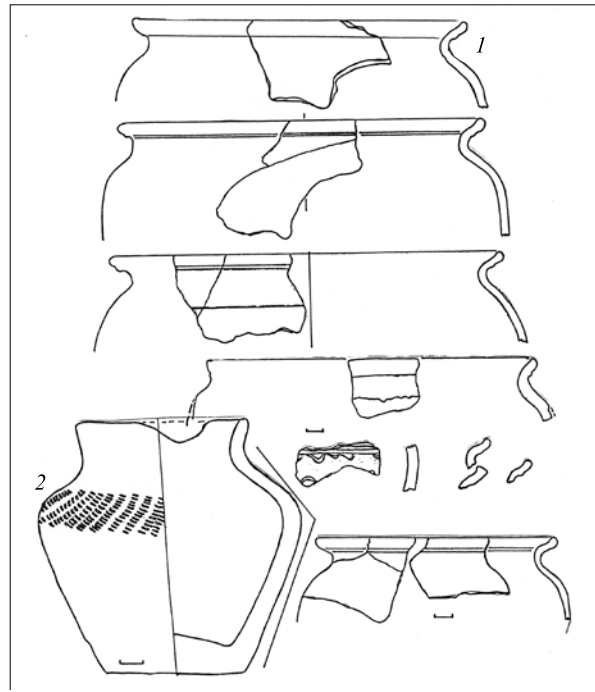

Рис. 5. Давньоруська гончарна кераміка X—XI ст.: 1 – зі східної частини селища Зеленогайського археологічного комплексу; 2 – роменський ліпний горщик із поховання кургану № 23 (розкопки П.М. Покаса)

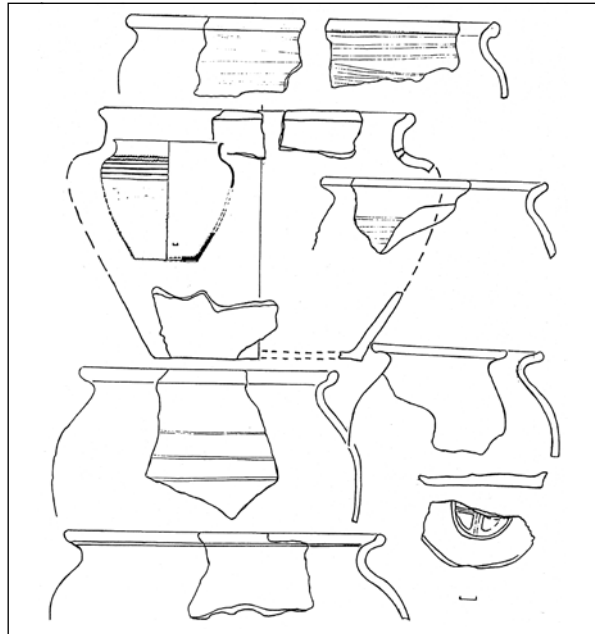

Рис. 6. Гончарна кераміка: 1 – давньоруська XI—XIII ст.; 2 – булгарські форми посуду із східної частини селища Зеленогайського археологічного комплексу; 3 – посуд із Тимерівського могильника

наявність запасів зерна, сіна, соломи тощо у місцях дньовок – манзілях. Слід мати на увазі, що жителі прикордонних поселень могли експортувати зерно у Волзьку Булгарію, печенізькі та половецькі степи і Тмуторокань. Із поселень басейну Сіверського Дінця цей маршрут міг

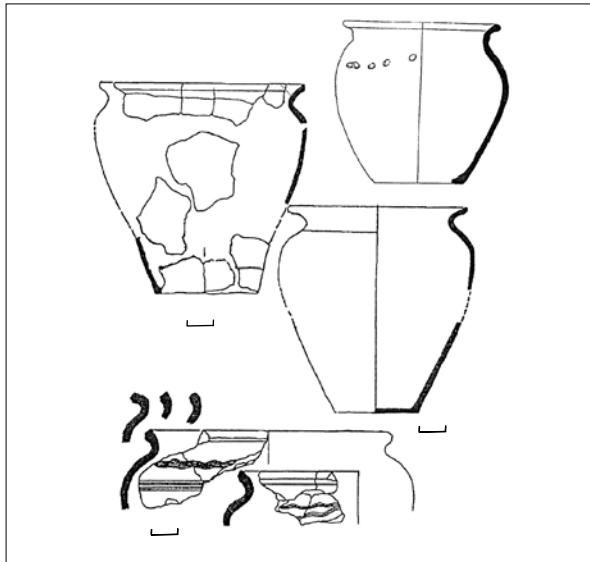

Рис. 7. Горщики XI ст. із насипів та підкурганної ями східної частини Зеленогайського некрополя і периферійної Краснянської групи

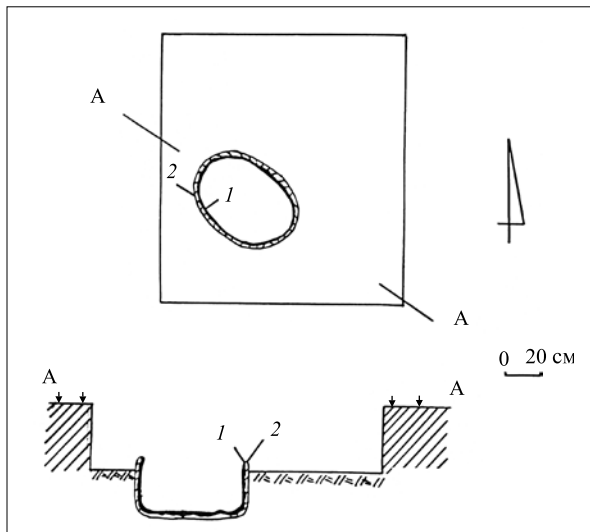

Рис. 8. Тондир із садиби Б.Ф. Радька на території с. Зелений Гай: 1 – обпалена глина; 2 – кераміка доби бронзи; 3 – материк

бути взагалі лише водним, чим, можливо, і пояснюється наявність роменських пам'яток у цьому районі та велика кількість землеробського інвентарю на них. Не виключено, що свого часу і Битицьке городище могло спеціалізуватися на експорті зерна у Хозарію. Враховуючи, що неподалік Гньоздовського комплексу на Дніпрі також відомі, але поки що погано вивчені син-хронні селища (наприклад, Івахове, у дослідженні якого автор брав участь), доцільно порушити питання якщо не про сільську округу ранніх міських центрів, які спеціалізувалися на зовнішній торгівлі, то хоча б щодо джерел надходження продовольства до цих значних населених пунктів.

Зважаючи на це, слід приділити увагу ресурсній зоні Зеленогайського археологічного комплексу. У літературі останніх років усе більшого поширення набуває погляд щодо побутування 5-кілометрової ресурсної зони навколо поселень, найактивнішим пропагандистом якого є А.П. Томашевський (Село Київської Русі 2003, с. 11). На жаль, при цьому не враховано напрацювань багатьох фахівців із античної археології, зокрема, щодо земельних володінь херсонеситів, а також працю Д.І. Багалія, А.Г. Слюсарського, В.О. Харламова стосовно пам'яток Дніпровського Лівобережжя доби пізнього середньовіччя, у яких йдеться про значно більші розміри ресурсних зон населених пунктів — близько 10–12 км. До того ж, А.П. Томашевський звинувачує істориків у тому, що їх праці «...є найбільш тривіальними, безпроблемними, абстрактними і озбавленими часо-просторових визначень та динаміки» (Село Київської Русі 2003, с. 6). Відсутність праць згаданих фахівців у списку літератури цитованої монографії дає змогу припускати, що сучасний дослідник із ними просто неознайомлений. Оскільки це питання є предметом окремого дослідження, зупинимось лише на окремих його аспектах, безпосередньо пов'язаних із Зеленим Гаєм, спираючись насамперед на класичну працю А.Г. Слюсарського. Зокрема, дослідник точно наводить розміри земельних наділів козаків та стрільців, як і інших категорій населення у період заселення Слобожанщини, що дає змогу точно визначити площу орних земель (Слюсаренко 1964, с. 65).

Аналізуючи конкретні прояви зростання старшинського землеволодіння за рахунок селянських і козацьких наділів, дослідник наводить багато фактів, цитуючи або переказуючи зміст документів, у яких наведено географічні орієнтири, зокрема гідроніми, кургани, урвища, які локалізуються на сучасних топографічних картах і переконливо свідчать про значно більші розміри земель населених пунктів, аніж обмежені 5-кілометровою зоною. У середньому козацький наділ становив близько 12 десятин (Слюсаренко 1964, с. 134, 137–138). У перерахунку на гектари, виходячи із розмірів сажня 2,1336 м (3 аршини), матимемо 13,1 га.

Спираючись на підрахунки О.П. Моці стосовно чисельності населення Зеленого Гаю, у підсумку отримаємо 150–120 сімей, які мали володіти 15,6–19,5 км² орних земель. Зважаючи на наявність північніше Зеленого Гаю великого лісового масиву, на протилежному — лівому березі Псла — піщаних земель, мало придатних для орного землеробства, а також пересічений характер місцевості, території, придатні

для полів, розташовувалися на відстані 6–8 і навіть більше кілометрів.

У цих підрахунках взято до уваги систему заселення волинцевського часу (Битиця, Велика Чернеччина, Токарі, Піщане), як і роменсько-давньоруського, ресурсну зону Сум другої половини XVII ст., а також характер знарядь Битицького городища, зокрема наральників із навареними краями та чересел (із розкопок І.І. Ляпушкіна, В.В. Приймака, С.П. Юренка та О.В. Сухобокова), які призначалися для обробки чорноземів. Слід зауважити, що розорані цілинні землі спершу давали істотно вищі результати, ніж звичайно, що давало змогу вирощувати зерно для збуту торговим караванам чи купцям із інших територій, адже запаси таких земель були практично не обмеженими.

Польові дослідження Зеленогайського, Шпилівського, Зарічненського археологічних комплексів, розташованих у межах Путивльського уділу Новгород-Сіверського князівства, а також Шевченківського на східній межі Чернігівського Задесення, завершили найбільш складний і трудомісткий етап вивчення торгового шляху Чернігів – Тмуторокань. З'ясовано хронологію пам'яток, динаміку їх розвитку, напрямки і географію зв'язків, номенклатуру предметів експорту та імпорту. Подальші роботи потребують координації зусиль із дослідниками Чернігівщини, Харківщини, Донбасу, Кубані та Криму, поглибленої камеральної обробки матеріалу. Доцільне проведення спеціалізованої конференції для осмислення та інтерпретації отриманих матеріалів і оперативного введення їх у науковий обіг.

- Баран В.Д., Абашина Н.С. Відділу слов'янської археології – 30 років // Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали. – К.: ІА НАНУ, 2004. – С. 3–8.
- Березовець Д.Т. Харівський скарб // Археологія. – 1952. – Т. VI. – С. 109–119.
- Буйнов Ю.В. О марьяновской линии этнокультурного развития населения Левобережной Украины и Полесья бронзового века // Проблемы истории и археологии Украины. Материалы междунар. науч. конф., посвящ. 10-летию независимости Украины. – Харьков: Изд-во Харьков. ун-та, 2001. – С. 15–16.
- Габ В.І. Покликання служити людям (Н.Х.Онацький) // Реабілітовані історією. – К. – Полтава: Рідний край, 1992. – С. 89–93.
- Житие Феодосия Печерского // Памятники литературы Древней Руси. Начало русской литературы. XI – начало XII века. – М.: Худ. лит., 1978. – С. 304–391.
- Іванцов І.О. Стародавній Київ. – К.: Фенікс, 2003. – 368 с.
- Колода В.В. Работы на средневековых памятниках в с. Городное // АБУ 2001–2002 рр. – К.: ІА НАНУ, 2003. – С. 129–131.
- Куриленко В.М. До ареалогії та стратиграфії північних (поліських) говорів. – Глухів: РВВ ГДПШ, 2001. – 184 с.
- Ляпушкин И.И. О датировке городищ роменско-боршевской культуры // СА. – 1947. – Т. 9. – С. 121–136.
- Медведев А.П. Исследования по археологии и истории Лесостепной Скифии. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 2004. – 144 с.
- Моця А.П., Халиков А.Х. Булгар – Киев: пути, связи, судьбы. – К.: ІА НАН України, 1997. – 192 с.
- Новик Т.Г. Охоронні дослідження в Єлецькому монастирі м. Чернігова у 2002 р. // АБУ 2002–2003 рр. – К.: Шлях, 2004. – С. 42–43.
- Носов Е.Н. Современные археологические данные по варяжской проблеме на фоне традиций русской историографии // Раннесредневековые древности Северной Руси и ее соседей. – СПб.: ИИМК РАН, 1999. – С. 151–163.
- Орлов Р.С., Моця А.П., Покас П.М. Исследования летописного Юрьева на Руси и его окрестностей // Земли Южной Руси в IX–XIV вв. (история и археология). – К.: Наук. думка, 1985. – С. 30–62.
- Осадчий С.М., Покас П.М., Приймак В.В. Дружинні старожитності Зеленогайського курганного некрополя // АЛЛУ. – 2002. – № 11. – С. 94–98.
- Приймак В.В. Дослідження Зеленогайського та Шпилівського археологічних комплексів // АБУ 1997–1998 рр. – К.: ІА НАНУ, 1998. – С. 129–131.
- Приймак В.В. Деякі аспекти історії Дніпровського Лівобережжя X–XI ст. у світлі досліджень літописної Лтави // ПАЗ 1999 (до 1100 – ліття м.Полтави за результатами археологічних досліджень). – Полтава: Археологія, 1999. – С. 28–43.
- Приймак В.В., Поряднева В.О. Населені пункти на з Чернігова до Білої Вежі й Тмуторокані // Археологія. – 2002. – № 3. – С. 108–114.
- Приймак В.В. Крупные городища округа древнерусского Глухова // Межславянские связи и взаимодействия в Восточной Европе: история, проблемы, перспективы. Материалы межгосударственной научной конференции (Брянск, 13–14 мая 2003 г.). – Брянск: Изд-во Брянск. ун-та, 2003. – С. 43–46, 52–54.
- Приймак В.В., Осадчий С.М., Берест Ю.М. Дев'ятнадцятий сезон Сумської археологічної експедиції // АБУ 2001–2002 рр. – К.: ІА НАН України, 2003. – С. 231–232.
- Приймак В.В., Осадчий С.М. Дослідження Зеленогайського археологічного комплексу 2002 – 2003 рр. // АБУ 2002–2003 рр. – К.: Шлях, 2004. – С. 265–266.

Путь из Булгара в Киев. – Казань: ИЯЛИ КНЦ РАН, 1992. – 134 с.

Третьяков П.М. Стародавні слов'янські городища у верхній течії р. Ворскла // *Археологія*. – 1948. – Т. 1. – С. 123—139.

Халиков А.Х. Торговые пути Болгарии в IX – XIII вв. и их археологическое изучение (на примере пути из Булгара в Киев) // *Путь из Булгара в Киев*. – Казань: ИЯЛИ КНЦ РАН, 1992. – С. 12—22.

Ширендыб Б. Из жизни аянчинов // *СЭ*. – 1990. — № 2. – С. 111—115.

Шрамко Б.А. Древности Северского Донца. – Харьков: Изд-во Харк. ун-та, 1962. – 404 с.

Одержано 25.03.2005

В.В. Прымак

ИССЛЕДОВАНИЕ РОМЕНСКО-ДРЕВНЕРУССКИХ ПАМЯТНИКОВ НА ПУТИ ИЗ ЧЕРНИГОВА В ТМУТАРАКАНЬ

В статье подводятся итоги многолетних полевых исследований населенных пунктов на пути из Чернигова в Тмутаракань: Шевченковского, Зеленогайского, Шпилевского, Заречненского археологических комплексов. Публикуются наиболее интересные материалы исследований зеленогайского комплекса в 2004 г. Аргументируется усиленное развитие зернового хозяйства в населенных пунктах на международных путях, обусловленное потребностями обеспечения караванов и возможностью экспорта зерна. Время наибольшей интенсивности функционирования пути Чернигов — Тмутаракань приходится на XI–XII вв.

V.V. Prymak

THE STUDY OF ROMNY-ANCIENT RUS MONUMENTS ON THE PATH LEADING FROM CHERNIHIV TO TMUTARAKAN

The article sums up multi-year field research of settlements located on the path leading from Chernihiv to Tmutarakan: Shevchenkivskyj Zelenohaiskyj, Shpilevskyj, Zarechnenskyj archaeological complexes. The most interesting materials from the Zelenohaiskyj complex studied in 2004 are published here. Arguments are advanced in favor of intensive development of grain farming in settlements located on international routes, what resulted from the necessity to provide the supplies for the caravans and the possibility of grain export. The Chernihiv - Tmutarakan route was most intensively used in the XI – XII cc.